

Széchenyi tragikus útja

Senmi sem képes oly magasba nőni és oly mélyre hullni, mint az ember. Gyakran a szakadék éjéhez hasonlítja szenvedéseit és üdvösségét az éterhez — s milyen keveset mondott ezzel!

De nincsen szebb annál, mint mikor ilyen hosszú halál után újból dereng benne valami és a távolból pirkadó öröm felé testvérként indul el a fájdalom.

Hölderlin

Megtörtetett teste egy évszázadja porlad a cenki kriptában, kemény kövekbe és ki nem apadó vizekbe írott tetteivel, egy egész nemzetet eszméltető gondolataival a feledésnek, a ferdítéseknek és a megnehmértésnek immár negyedik emberöltője birkózik hasztalan. Ha élete nem tenné kétségtelenné, utólete is kellőképpen tanúsíthatja nagyságát, — ha életében nem látnók meg, utóéletében is bizvást fellelhetjük a tragikumot. Mert a halott Széchenyi tragédiája azon a ponton kezdődik, ahol az élőét a végzetes pisztolylövés beteljesíti; az élettől elforduló Széchenyit a sír éppúgy, egyetlen pillanatig nem részesítette pihenőben, ahogy a türelmetlen ifjúnak a nagyvilág, a dologra éhes férfinak hazája, a megfáradt öregnek Döbling sem adott soha megnyugvást.

Széchenyi szelleme csak akkor térhetne nyugovóra, ha az egymást váltó nemzedékek szívében és elméjében találná meg illő helyét. Az utókor azonban nem szívében és elméjében, csak városainak közterein állítja fel szobrait, nem szívében és elméjében, csak száján hordozza nagy nevét. A halott Széchenyi — akár az élő — nem fényleni, hanem hatni akar, de a halottat is — akár az élő — éppen azok fogadják leghűvösebben, akik számára legtöbb a mondani-valója, s azok magasztalják lehangosabban, akik legkevésbé érhetnek lábának nyomába.

A világiosi fegyverletételnek, a jobbágyfelszabadító forradalom befejezetlenségének szükségszerű következményeként 1849 óta Magyarországon minden haladó politikai irányzat, sőt minden magát haladónak pusztán népszerűség-hajhászból álcázó csoportosulás is őseinek keresésében 1848-ig, — s mivel hajlamosak vagyunk nagy, korjellemező eszmerendszereket tüzetes körülírás helyett pusztán egy-egy névvel, legfőbb képviselőjük nevével jelölni meg: — név szerint Kossuthig megy vissza. Természetes tehát, hogy e politikai irányzatok ellenei szintén céget keresnek maguknak, e célra pedig — minél kevésbé kívánják feltárni szándékaik haladásellenességét — annál kevésbé Kossuth nyilvánvaló ellenfeleinek, Metternichnek, Apponyinak, Ferenc Józsefnek s annál inkább Kossuth előfutárának, de egyben legkiméletlenebb bírálójának. Széchenyinek a nevét igyekeznek felhasználni. Széchenyinek a *nevét* — mondom, mert Széchenyinek ezek az állítólagos hívei többnyire nem is ismernek belőle egyebet, csak a nevét, s: Széchenyinek a *nevét* — mondom, mert azok is, akik közülök valóban tanulmányozzák életét és nézeteit, nevén kívül legfeljebb egyes, önkényesen kiszemelt megállapításaira és fellépéseire szoktak hivatkozni, a többit pedig megkerülik vagy egyenesen hallgatással mellőzik, hogy *egyértelműen* Kossuth ellenlábásának tüntethessék fel őt.

Igy működnek közre a halott Széchenyi tragikumának ébren tartásában éppen magasztalói: így próbálják őt, aki döblingi magányában meg tudott békélni Kossuthal, halála után ismét és megmásíthatatlanul Kossuth legelkeseredettebb ellenfelévé ütni, így iparkodnak ünnepelni — elleneikkel meg ennek természetes velejárójaként elítéltetni — benne, a magyar liberalizmus első nagy úttörőjében a konzerváció bajnokát, így igyekeznek eltakarni tanításai és életének tanulságai közül a leghaladóbbakat s egyben a legidőszerűbbeket a meghaladottakkal, az idejüket múltakkal. S ez álbarátoknak látszólag nyert ügyük van. Nemesak azért, mert minden vágás visszavágást hív ki s ennek megfelelően a kossuthi politika továbbvivői a Kossuth ellen egyoldalúan kijátszott Széchenyi ellenében nem a valóságos Széchenyi, hanem mindig Kossuth emlékét tartják kötelességüknek megvédeni, de azért is (s a halott Széchenyi tragikumának — akár az élőének — éppen itt van a gyökere), mivel Széchenyit nem csupán Kossuth, hanem önmaga ellen is könnyű kijátszani. És nem is pusztán 1841 Széchenyijét az 1830-i vagy 1848 szeptemberének Széchenyijét 1848 márciusáé ellen, hanem egy-egy történeti pillanat Széchenyijének egyes tulajdonságait és törekvéseit ugyanazon időpont Széchenyijének más tulajdonságai és törekvései ellenében.

Hiszen annál a Széchenyinnél, aki első hirdetője az ősiség felszámolásának és a nem-nemesek birtokbírhatásának, de aki anélkül, hogy ezt a követelését valaha is feladná, legfőbb szószólója lesz a hitbizományi rendszer kiterjesztésének is, annál a Széchenyinnél, aki birtokainak egy esztendei jövedelmét áldozza a magyar nyelvet ápolni hivatott tudós társaság javára, naplóját viszont mindig németül írja, annál a Széchenyinnél, aki a magasállású és nagynúveltségű főúr megvetésével pillant le a kisszerű és elmaradott köznemesekre s az ország felemelését az arisztokráciától várja, bizalmas munkatársait viszont — mivel a legtanultabb embereket akarja maga körül látni — kirekesztőleg a köznemes-ség sorából választja s nem habozik nyilvánosan kimondani: „... Hazánk előmenetele s magasb felemelkedése legfőbb gátjai mi tehetősb birtokosak vagyunk”, annál a Széchenyinnél, aki valamennyi javasolt újítását átgondolt rendszerbe foglalja s aki mégis oly sokszor enged pillanatnyi szeszélyeknek, annál a Széchenyinnél, aki egyfelől egész életét a lelke üdvösségéért vívott harcnak tekinti s még miniszterségének napjaiban is gyóntatójához menekül megnyugtatóért, másfelől kora éveitől kacérkodik az öngyilkosság gondolatával, hogy végül valóban e hite szerint halálos bűn elkövetőjeként tegyen pontot földi pályafutására, annál a Széchenyinnél, akiben végletes érzékiség és testetlen női eszményképek iránti romantikus rajongás, felfokozott önérzet és mérhetetlen kicsinyhitűség, rideg zárkózottság és sóvár társkeresés viaskodik szüntelen: ennél a Széchenyinnél csakugyan nehezen képzelhetni ellentétesebb szálakból összeszőtt emberi és politikai jellemet.

De valójában ezek a mély belső ellentmondások és láncolatosságot következő jellegűek sem homályosíthatják el történeti szerepének alapvetően haladó jellegét, amit pedig — kimondva vagy kimondatlanul — tulajdonképpen nemesak azok vonnak kétségbe, akik egyenesen konzervatívnak, hanem azok is, akik — a meggyökeresedett közhelyekkel és kényelmekkel — egyszerűen reformpolitikuskak minősítik Széchenyit. Mert konzerváció és reform ténylegesen nem egymást kizáró, hanem éppenséggel egymást feltételező ellentétek: ha a szavakat igazi értelmük szerint akarjuk használni, reformpolitikának csak olyan törekvést nevezhetünk, amely valamely adott társadalmi rendnek nem a lényeges összetevőit, alapjait kívánja felesérelni másokkal, haladottab-

bakkal, hanem csupán az illető társadalmi rend egyes — lényegét, alapjait nem érintő — elemeit igyekszik megújítani, megjobbítani s — tudatosan vagy öntudatlanul — éppen lényeges összetevőinek. alapjainak megszilárdítása, konzerválása érdekében, az ilyen törekvés tehát csak addig tölthet be haladó szerepet, amíg az illető társadalmi rend el nem veszti létjogosultságát, meg nem érik a pusztulásra. Márpedig a Magyarországon uralkodó feudális rend Széchenyi felléptekor már a sorvadás állapotában van, s éppen ezért bármely törekvés, amely megreformálására, azaz feltartóztatathatatlan elenyészésének hátráltatására irányulna, csak a fejlődés kerékkötőjének szerepét tölthetné be.

Az a program azonban, amellyel Széchenyi 1830 táján fellép s amelyhez mindvégig hű marad, éppen nem a feudális rendet hivatott haladásából új életre kelteni: ez a program a kapitalizmus programja s éppen a feudalizmusnak, a feudális rend alapjainak szóló hadüzenet. Hiszen az ősiség és a fiskalitás intézményét felszámolni s törvénybe iktatni a nem-nemesek birtokbírhatását: nem egyéb, mint az uralkodó földbirtokos osztálynak a legfőbb termelőeszköz, a föld fölött fennálló feudális monopoltulajdonát, az egész feudális rend sarkkővét átalakítani önnön szöges ellentétévé, a tőkés rend pillérévé, polgári tulajdonná. És a csekély belső *consumtiót* meg az elmaradott hiteletet felfendíteni, a végtelenül elhanyagolt közlekedési eszközöket kibontakoztatni s mindezek előmozdítására országos pénztárt hozni létre: nem egyéb, mint további hatalmas lépéseket tenni a feudalizmusra jellemző szűkkörű és kicsinyes természeti gazdálkodásnak önnön szöges ellentétével, a kapitalizmus-hoz illő nagyarányú áru-gazdasággal való felváltása terén. És ott, ahol eddig csak gabonát vetettek, ezután ipari növényeket termelni vagy selyemhernyót tenyészteni, ott, ahol eddig az emberi kézen kívül legfeljebb a szél meg a víz ereje működött, ezután a gőz erejét fogni munkára: nem egyéb, mint a feudalizmusnak megfelelő kezdetleges termelőerőket feleserélni önnön szöges ellentétükkel, a kapitalizmusnak megfelelő kifejlett termelőerőkkel. És az úrdolgára hajszolt jobbágyok helyett bérmunkásokat foglalkoztatni, a gúzsza merevedett céhkötélekek helyén iparszabadságot teremteni: nem egyéb, mint a feudális termelési viszonyok romjain önnön szöges ellentétüként tőkés termelési viszonyokat hívni életre. És a rendi különbségeket megszüntetve törvény előtti egyformaságot biztosítani minden országlakónak, a nemesi adó- és vámmentességet eltörölve közzéssé tenni az ország valamennyi lakójának terheit: nem egyéb, mint a feudalizmus függőségi rendszerét átváltoztatni önnön szöges ellentétévé, a polgári jogegyenlőség rendszerévé. És üresfejű arisztokratákból, parlagi nemesurakból, szűklátókörű polgárokból vagy együgyű parasztokból kiművelt emberfőket faragni, tulajdon tűzhelye mellett is megvetett, veszteglésre, sőt hanyatlásra kárhóztatott anyai nyelvünket a legmagasabb tudomány és irodalom művelésére alkalmas idiomává fejleszteni: nem egyéb, mint a esunyáska hazát, a még a középkorban megrögzött balitéletek kietlen fellegetvárát önnön szöges ellentétévé, a felvilágosult elme lakályos otthonává tenni. Széchenyi *programja* tehát — lényegében és egészében — nem a feudális rend foltozgatására irányuló reformprogram, hanem a történelem által immár napirendre tűzött gyökeres változás, a polgári átalakulás programja — s ennyiben forradalmi jelentőségű.

Ehhez azonban azt is mindjárt hozzá kell fűzni, hogy Széchenyi *politikáját* csak *programmatikus* vonatkozásaiban nem helyes *reformpolitikának* minősíteni. Széchenyi ugyanis a maga forradalmi jelentőségű programját, Magyarország polgárosítását éppen nem forradalmi módszerekkel, nem az adott hatalmi

viszonyok forradalmi megváltoztatásával, hanem — ellenkezőleg — a közbiradalom egységének és a Habsburg-ház abszolút hatalmának csorbítása nélkül, a nemesség — ezen belül pedig az arisztokrácia — vezetőszerépének megőrzésével, s kiváltképpen nem széles és radikális népmozgalom segítségével, hanem a hatalmon levők jószántából felülről bevezetendő törvényes intézkedések révén kívánja keresztülvinni. Vagyis politikájában a társadalom forradalmi jelentőségű átalakítására irányuló *célkitűzésekkel* olyan *módszerek* egyesülnek, amelyek igazában csak a társadalom megreformálására lehetnek alkalmasak. És közelebbről éppen a nagyszabású célok és az elégtelen eszközök ilyenén ellentétében rejlik Széchenyi sorsának tragikuma.

Mert a Széchenyi által kitűzött forradalmi jelentőségű célokat valójában csak az általa mellőzött, sőt tudatosan kerülendőnek ítélt forradalmi úton lehetne megközelíteni, az általa választott úton viszont elérni lehetetlen. S ha ez Széchenyi felléptekor természetesen még nem is nyilvánvaló s — forradalmi helyzet híján — még nem is a közvetlen jelen problémája: nyilvánvalóvá lett 1848-ban, amikor a polgári átalakulás ügyét Magyarországon az átalakulásra ekkor már kellőképpen megérett helyzetben a köznemesség és a néptömegek együttes, forradalmi fellépése vitte győzelemre a Habsburg-abszolútizmus és az arisztokrácia ellenében. Igaz, 1848-at a Széchenyi nyomdokába lépő, a polgári átalakulást megvalósítani ugyancsak reformok révén törekvő nemesi köröknek két évtizeden át kirekesztőleg törvényes eszközökkel vívott harca előzte meg s ez magyar földön az értelemnek és a humánumnak olyan páratlan kivirágzását hozta magával, amelyre méltán tekintettek elismeréssel az akkori Európa legjobbjai s amely előtt méltán hajtja meg fejét a mi mai nemzedékünk is, mégis: a liberális nemesi mozgalom e két évtized folyamán Széchenyi programjának csak egyes elszigetelt elemeit tudta átültetni az életbe, a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet terén nem volt képes megtenni a döntő fordulatot (az 1846 táján végre kialakuló forradalmi helyzetben sem) s voltaképpen, *történeti* jelentőségre éppen önmaga meghaladásának, 1848-nak az előkészítésével tett szert, — ennek a közvetlen sikertelenségnek az oka pedig megint csak a kitűzött célok és a választott eszközök ellentmondásosságában rejlett, amely ellentmondásosság — ha megközelítőleg sem annyira, mint Széchenyit — lényegében az egész liberális nemesi mozgalmat jellemezte.

A történelem persze ismer példát a polgári átalakulásnak akár a feudális abszolútizmus által felülről, reformok révén való véghezvitelére is: így történt ez Oroszországban, ahol maga a cárizmus szabadította fel a jobbágyokat, — ez az akció azonban, éppen azért, mert a néptömegek részvétele nélkül ment végbe, természetesen igen csak torz eredményekre vezetett; s a gyarmati sorsra vetett Magyarország helyzete különben sem ugyanazonosítható a gyarmattartó Oroszországgal. Széchenyi nem alap nélkül fordult várakozással a nemesség felé: a magyar köznemesség (nagy általánosságban véve) — tudjuk — legalább annyira érdekelt volt a polgári átalakulásban, mint a feudális viszonyok fennmaradásában, s érdekeinek ez a kettőssége, ha ingadozásokra kész-tette s mindaddig visszatartotta is az elhatározó lépés megtételétől, amíg más választása már nem maradt, azt is lehetővé tette számára, hogy 1848-ban megtalálja a nép kezét s megőrizze korábbi vezetőszerépét. A kiváltságos osztály legfelső, főúri rétege viszont nem felelt s nem is felelhetett meg Széchenyi várakozásának: a magyar arisztokrácia (néhány kivételes helyzetű s kivételes képességű mágnástól eltekintve) annyi előnyét élvezte a fennálló rendszernek s olyannyira nélkülözte a szélesebb látókört, hogy habozás nélkül a konok tagadás

álláspontjára helyezkedett még a legmérsékeltőbb újításokat illetően is. S még kevésbé igazolta s nem is igazolhatta az élet Széchenyinek azt az elképzelését, hogy Magyarország polgári átalakítását a Habsburg-abszolutizmussal való összeütközés nélkül véghez lehet viinni. Mert az abszolút állam történeti szerepe általában ugyan fölöttébb ellentmondásos: egyfelől erőnek erejével védelmezi a túlérett feudális rendet az érlelődő kapitalista tendenciák ellenében, másfelől viszont akarva-akaratlan maga is közreműködik a feudális rendet — s így tulajdon létét is — aláásó kapitalista tendenciák kibontakoztatásában; s ez jellemző — bár korlátozott mértékben — a Habsburg-abszolutizmusra is, csak éppen Magyarország vonatkozásában a legkevésbé: a Habsburg-abszolutizmus is hozzájárul bizonyos fokig a kapitalista viszonyok csírájának kisarjadásához, de szinte kirekesztőleg az osztrák örökös tartományokban, Magyarország fejlődésének érdekeit viszont — az osztrák uralkodó körök érdekeinek lévén képviselője — mindhalálig következetesen alárendeli az osztrák örökös tartományok — többnyire gyökeresen ellentétes — fejlődési érdekeinek.

De honnan ered hát Széchenyi politikájának belső ellentmondásossága? hogyan lehetséges, hogy ő, aki borzad bárminő forradalmi eszköztől, olyan célokat tűz maga s nemzete elé, amelyeket csakis forradalmi eszközök igénybevételével lehetne elérni? s megfordítva: hogyan lehetséges, hogy ő, aki forradalmi jelentőségű célokat tűz maga s nemzete elé, következetesen elutasít minden olyan eszközt, amely céljait egyedül tenné elérhetőkké? Talán főnemesi állásából, nagybirtokos voltából következik mindez magától értetődő, szükségszerű folyományként? — képtelen, szellemi restségre valló kísérlet volna a magyarázatot *egyszerűen* ezekben a körülményekben keresni. Mert ha Széchenyi tevékenységét *egyszerűen* a magyar földbirtokos osztály legfelső, — s ne feledjük: hanyatló, mind tényleges helyzetét, mind tudatát tekintve, egyaránt retrográd — főúri rétegéhez való tartozása határozná meg: akkor ennek a tevékenységnek szükségképpen nélkülöznie kellene azokat a kétségtelenül haladó vonásokat, amelyek éppen legfőbb jellemzői. De nem kevésbé képtelen törekvés volna — megfordítva — valamiféle az arisztokráciától való vélt elszakadást keresni Széchenyinnél. Mert Széchenyiben — s ehhez sem fér kétség — a jobbágyokat kizsákmányoló nagybirtokosok mélyen élő osztályösztone is megszólal, amikor óva int attól, hogy a parasztok kezébe kiegyenesített kaszákat adjanak, meg a születésükre véghetetlenül büszke főrendek osztályelfogultsága is dolgozik, amikor továbbra is eddigi poleán kívánja látni az arisztokráciát, és a hatalmat, fényüket (s — nem mellékesen — védettségüket) a Habsburgok kegyeinél köszönhető mágnások dinasztia-hűsége is jelen van, amikor az átalakulást nem az uralkodóház ellenére, hanem éppen az uralkodói akarat folyománnyaként szándékozik tető alá hozni.

Széchenyi nagyságának és Széchenyi tévedéseinek fölöttébb sajátos és — nem kevésbé sajátos módon — fölöttébb közös gyökereik vannak. A történelem más nagy alakjai azért járulhatnak hozzá a fejlődés előbbreviteléhez, mert valamely feltörekvő, haladó osztály fiai s mert következetes képviselői tudnak lenni tulajdon társadalmi osztályuk ügyének. Megint mások, hanyatló, reakciós osztályok fiai azáltal tesznek szert történeti jelentőségre, hogy következetesen szembefordulnak önnön bukásra érett társadalmi osztályukkal s a feltörekvő társadalmi osztályok álláspontjára helyezkednek. Széchenyi természetesen nem tartozik az előbbiek közé, de — láttuk — nem sorolható az utóbbiak közé sem: ő magasan fölébe nő ugyan az arisztokráciának, amelyből ered, de sohasem szakad el tőle. őt nem valamely meggyőződésénél fogva kiala-

kített új osztályálláspont elfoglalása avatja naggyá, csak születésénél fogva adott osztályálláspontjának háttérbe szorulása. Nevezetesen: Széchenyit egyrészt páratlanul széles történeti és nemzetközi látóköre, másrészt a nemzet egésze iránt táplált rendkívüli felelősségérzete emeli mágnástársai fölé; az előbbi teszi képessé arra, hogy mágnás létére megértse: a polgári átalakulás immár Magyarországon is elkerülhetetlen s az arisztokrácia csak a rövidebbet húzná, ha megkísérelné feltartóztatni; az utóbbi teszi képessé arra, hogy ne csak felismerje a polgári átalakulás szükségét, hanem mágnás létére — a 19. századi Magyarországon elsőként — meg is hirdesse a polgári átalakulás programját, meghirdetve egyben az átalakulásnak számos olyan programpontját is, amelyeknek a megvalósulása egyenesen ellentétes volna az arisztokrácia közvetlen érdekeivel.

De mivel Széchenyit születésénél fogva adott osztályálláspontjának háttérbe szorulása teszi képessé arra, hogy kialakítsa és meghirdesse a maga anti-feudális programját, éppen ezért ez az osztályálláspont annak sem lehet egyedüli előidézője, hogy programjának keresztülvitelére nem sikerül alkalmas utat találnia: abban, hogy az átalakulást az arisztokrácia érdekeit legkevésbé sértő módon, sőt az arisztokrácia vezetőszeropének megőrzésével szeretné keresztülvinni, természetesen nagy szerepe van az arisztokrácia iránti hűségének, abban azonban — és ez a döntő —, hogy kerülni akar általában bármely megrázkódtatást s különösen kerülni akarja a Habsburgokkal való kenyértörést, még nagyobb szerepet játszik ugyanaz a nemzet egésze iránti felfokozott felelősségérzete, amely a legfőbb tényező úttörő programjának meghirdetésében is.

Széchenyi ugyanis abból indul ki, hogy a mi kis népünknek a múltban azért jutott osztályrészeül oly sok szenvedés és pusztulás, azért kellett oly sokszor megtorpannia előrehaladtában, mert ismételtlen összeütközésbe került nagy hatalmi érdekekkel, ezek pedig keresztülgázoltak rajta. S Széchenyi úgy látja, hogy a jövőben csak akkor nem fenyeget ugyanez a sors, ha okulunk elődeink kudarcából, ha érdekeinket a velünk kapcsolatban lévő hatalmasságok érdekeinek messzemenő kíméletével és tiszteletbentartásával fogjuk képviselni. Kiváltképpen kímélnünk kell pedig a velünk egybeházasodott Ausztria érdekeit, s nemcsak azért, mert nem vagyunk elég erősek ahhoz, hogy Ausztria ellenében megálljuk a helyünket, hanem azért is, mert a közbirodalom léte és szilárdsága európai szükség, fennmaradásán és nyugalmán tehát a többi európai hatalom is állhatatosan örködik.

Nem egyszerűen s nem is elsősorban valamiféle arisztokratikus korlátozottságnak, hanem mindenkifölött efféle megfontolásoknak s a bennük kifejeződő őszinte, bár túlhajtott (a liberális nemzeti törekvések erőforrásainak alá- és az adott nemzetközi erőtényezők állandóságának túlbecsüléséből fakadó) nemzetföltésnek tulajdonítandó hát, hogy Széchenyi bárminemű kihívást kerülve, a lehető legszelidebb eszközökkel szándékozik keresztülvinni az átalakulást. De vajon nem tart-e attól, hogy Ausztria, illetve a magyar arisztokrácia érdekeinek messzemenő kímélete végül is a haza elemi érdekeinek feláldozását fogja megkövetelni s éppen a legfőbb cél elérését, a polgári átalakulást fogja lehetetlenné tenni? Nem, legkevésbé sem. Mert ő a szülői házból, a kegyes Széchenyi Ferenc és a felvilágosult Hajnóczy József hajlékából nemcsak az isteni gondviselésbe, — az értelem mindenható erejébe vetett hitet is magával hozta. S ezért szentül hiszi, hogy míg az angolokat „a legelők elválasztására, limitatiók, céhek, dézma, robot eltörlésére s egy és más concessiókra — mellyek következésében Albion szigete világunknak úgy szólván középpontja — nem

annyira eszek s belátások, mint kénytelenség bírái, — *minekünk* nem kell azon valóban nevetséges s végre szánakozást indító s legnagyobb bajokat szülő újhúzásokon, egyetnemértéseken, viszongásokon, egymásellentiségeken s a t. — mellyek az angol történetek rajzait sok éveken által annyira eldísztelenítik, keresztül szomorkodnunk”, mivel „az angol előtt példa nem volt: hogy valljon mit szülne az alkotmány egyenlő kiterjesztése az ország minden lakosira; s azért ha ott hajdan az előítéletekkel teljes földesúr önkényesen jobbágyinak concessiókat egyben s másban tenni nem akart s arra ötet végre önléte miatti aggodása kinszeríté, van e annál természeteseb?” — mielőttünk viszont már itt áll éppen az angol (és a francia) példa, s így mi sem természeteseb, mint hogy a magyar földesurakat immár nemesak a kényszer, hanem érdekeik józan számbavétele is rábírhhatja a polgári átalakulás programjának elfogadására s — hasonlóképpen — az uralkodóházat is ráébrsztheti a józan belátás annak elismerésére, hogy Magyarország felemelkedése az egész közbirodalomra nézve előnyös, nem utolsó sorban éppen azért, mert ha a nemzet tapasztalni fogja a királyi szék gondoskodását, ez mérhetetlenül megszilárdítja majd Magyarországon az uralkodóház iránti odaadást.

Igy válik Széchenyi politikai és publicisztikai tevékenységének jellemzőjévé két — egymással szervesen egybefüggő — vonás: egyfelől kímélet nélküli és szakadatlan visszarozása minden olyan lépésnek, amely meggyőződése szerint szakadást vagy visszavonást szülhet, másfelől szinte kimeríthetetlen sokaságban való felsorakoztatása azoknak a valóságos és vélt anyagi és politikai előnyöknek, amelyek az átalakulásból osztályos társaira és a Habsburgokra háramolnának, amelyeknek tehát meggyőződése szerint előbb-utóbb el kell fogadtatniok emezekkel az átalakulás gondolatát.

Széchenyi útját azonban mindkét oldalon egyre több csalódás szegélyezi. Az udvarban kezdettől fogva mindvégig bizalmatlanul és elutasítóan fogadják agitációját: az udvari körök nyilván nem képesek szabadulni attól a — különben jogos — gyanútól, hogy Magyarország belső átalakulása — még ha a Széchenyi által hirdetett kíméletes módon menne is végbe — veszélyeztetné egyrészt az osztrák uralkodó osztályok gazdasági érdekeit, másrészt magának a közbirodalomnak a létét, mivel Magyarország csak addig tartható féken, amíg gyenge. Akikre pedig Széchenyi leginkább tekint várakozással: a magyar főurak (néhány kivételtől eltekintve) még nagyobb bizalmatlansággal s még több elutasítással viszonzák várakozását, mert ha kétségtelen is, hogy rájuk nézve a polgári átalakulásnak éppen az a módja volna legkevésbé sérelmes, amelyet Széchenyi ajánl, ők — ahogy ez már magukat túlélt társadalmi rétegek fiaival mindig is történni szokott — csak akkor fognak majd rádöbbenni arra, hogy a polgári átalakulás Magyarországon is elkerülhetetlen, amikor az már megmásíthatatlan tényé lesz.

A nemeség egyre növekvő haladó csoportja viszont, amelynek a polgári átalakulás hívévé tételében éppen Széchenyi fellépésének nevezetes része volt, az évek múltával mind kevésbé éri be a haladás általa megjelölt útjával és ütemével: ez a haladó nemesség — az övéitől alapvetően eltérő tanulságokat merítve a múltból — egyfelől nem tud hinni az udvar és az arisztokrácia megnyerhetőségében, sőt tisztában van azzal, hogy az átalakulást csak az udvar és az arisztokrácia ellenében lehetséges keresztülvinni, és tisztában van azzal is, hogy valójában nem az átalakulás ellenségeivel való esetleges kenyértörés által, hanem épp az átalakulás ellenségeivel való kenyértörés kockázatától visszarettenvén, veszélyeztetné igazán — amennyiben ezzel már eleve feladná

— az átalakulás ügyét, másfelől a Habsburgok hatalmi helyzetét és a Habsburgok háta mögött álló reakciós európai államrendszert nem is látja annyira szilárdnak, mint ő, s ráadásul mindinkább arra a Széchenyi elképzeléseit sorsdöntő módon meghaladó gondolatra jut, hogy saját erőit még meg is sokszorozhatja, ha bizonyos engedmények révén a maga oldalára vonja az úrbérrendezés óta zömében királytisztelő parasztságot, egyszóval a kockázatot is kisebbnek ítéli, — Széchenyi tanításaiból merített alapköveteléseit ezért egyre újabakkal s merészebbekkel egészíti ki, így például nem elégszik meg többé az iparszabadság jelszavának hirdetésével, hanem az osztrák ipar protekcionált helyzetének megszüntetését és a magyar ipar állami védelmét sürgeti, nem elégszik meg többé az engedőleges örökváltság törvénybe iktatásával, hanem a földesurakra nézve kötelező örökváltság mellett tör lándzsát, s végül eljut egészen a parlamentáris kormányzás szükségének hangoztatásáig, sőt létrehozza a maga szervezett pártját, amely nevében is nyíltan ellenzékinek vallja magát, — vagyis a nemességnek ez a haladó csoportja, bár célkitűzései lényegileg nem mutatnak túl a tőkés fejlődés porosz típusú útjának Széchenyi által is képviselt programján s bár egyelőre maga sem folyamodik olyan eszközökhöz, amelyeket éppenséggel forradalmiaknak lehetne nevezni, mégis — Széchenyitől eltávolodva — mindinkább olyan útra kanyarodik, amely idővel nagyobb zökkenő nélkül fog beletorkollani a polgári átalakulást a Habsburgok és a magyar arisztokrácia ellenében ténylegesen kierőszakoló forradalomba. Széchenyi tehát, akinek a programját Bécsben és az arisztokrácia körében minden mérséklete ellenére is túlzónak, a liberális nemesség táborában pedig úttörő jelentőségének elismerésével is túlon túl mérsékeltnek tartják, mind jobban magára marad.

Ezek a csalódások azonban, bármennyire elkészeríti is az udvari és főúri körök bizalmatlansága s bármennyire fájó is számára korábbi népszerűségének szemmel látható hanyatlása, nem bírják rá az általa választott út feladására. Mivel a nemzet gyengességéről s a Habsburgok hatalmáról kialakított ítélete nem változik, továbbra is úgy látja, hogy a nemzetre nézve végzetes volna az uralkodóházzal való kenyértörés, s ezért továbbra is és egyre szenvedélyesebben támadja a nemesi ellenzék — s kivált legnagyobb hatású és legmerészebb vezetőjét, Kossuthot — a pisztoly — szerinte idő előtti — elsütése miatt. Élesen elítéli az ellenzék nemzetiségi politikáját, mint amely túlzásaival maga ébreszti fel a magyarelles nacionalizmust a nem-magyar népek körében (bár ez, ha kétségtelen is, hogy az ellenzék egyes túlkapásainak nem csekély részük van a helyzet elmérgesedésében, valójában éppoly öntörvényszerű járuléka a polgárosulásnak, akár a magyar nacionalizmus); parasztilázítónak minősíti azt a Kossuth által kiadott jelszót, hogy a közteherviselés bevezetését fel kell használni az örökváltság lebonyolításának megkönnyítésére, mint amely csak fokozhatja a földesurak és a jobbágyok közötti gyűlölséget (holott ezt a valóságban éppen az örökváltság lebonyolításának elhúzódása növeli); végül pedig az országot pusztulásba döntő népfuradalom szításával vádolja Kossuthot (akinek a politikája annyiban csakugyan gyökeresen meghaladja az övét, amennyiben nyíltan Magyarország alárendeltségének megszüntetésére irányul s az Ausztriához fűződő kapcsolatot végső soron az uralkodó személyének közösségére kívánja szűkíteni, aki azonban a nép felköltésének gondolatától éppoly idegen, akár ő, aki a néptömegeknek csak passzív rokonszenvét igyekszik biztosítani a *nemesi* ellenzék számára s céljait szintén kirekesztőleg törvényhozási úton szándékozik elérni).

Mindezenközben Széchenyi lényegében kitart eredeti programja mellett, e programnak valamennyi forradalmi jelentőségű eleme mellett. De a harc logikája magával hozza, hogy ha egyes részleteket illetően mégis módosítja programját, ezek a módosítások mindig követeléseinek további mérséklésével egyértelműek. Amikor például az ellenzék az általános közteherviselés haladéktalan bevezetését kezdi sürgetni, Széchenyi a fokozatosság szükségét hangoztatja, azt javasolván, hogy a különféle adónemekre különböző időpontokban terjesszék ki a közös adózás elvét. Vagy amikor az ellenzék az ósiség intézményének maradéktalan felszámolását tűzi ki céljául, Széchenyi a hitbizományi rendszer egyidejű kiszélesítéséért száll síkra. S végelemzésben mindezt azért cselekszi, hogy egyfelől illetéknéppen a mindennapi politikai küzdőtéren is mérséklően hasson az ellenzékre, másfelől pedig így, a lényegyet nem érintő engedelmények árán tegye végre programját elfogadhatóvá azok számára, akik eddig bárminemű újítástól idegenkedtek.

Mert Széchenyi sorozatos kudarcainak ellenére is számít az udvar és az arisztokrácia jóindulatára (hiszen, ha erre nem számítna, — a Habsburg-hatalom szilárdságáról alkotott túlzó ítéletének megfelelően — nem számíthatna többé törekvéseinek, egész élete művének sikerére sem). S ezért, amikor a negyvenes évek közepén, Metternich figyelmeztetését megszívulve, fiatal magyar főuraknak egy csoportja, a liberális eszmék térhódítását tapasztalván, végre maga is elismeri bizonyos változtatások — ugyan fölöttébb vérszegény és az udvar vezetésével megvalósítandó reformok, mégis valahára reformok — szükségességét (mivel másként, továbbra is megmaradva a merev tagadás álláspontján, immár végképp nem remélhetnék, hogy sikeresen szállhatnak szembe az ellenzékkel), a király pedig e csoport fejét, Apponyi György gróftól nevezi ki kancellárrá s ekként szemmel láthatóan áldását adja ez újkonzervatívok tevékenységére: Széchenyi elhitheti magával, hogy az udvar végre őszintén a polgári átalakulás felé vivő útra lépett (holott az újkonzervatívok által javallott reformok valójában csak a polgári átalakulás tényleges híveinek táborát hivatottak megosztani, tehát éppen a polgári átalakulás hátráltatására hivatvák). S amikor azután Apponyi, körmönfont céljainak szolgálatában Széchenyi tiszta nevét is utilizálni kívánván, felajánlja neki, hogy kinevezeti a helytartótanács újonnan létesítendő közlekedésügyi bizottságának elnökévé, Széchenyi ilyen illúzióinak rabjaként, no meg azért is, hogy kivihesse régóta dédelgetett tervét, a Tisza-völgy rendezését, vállalva amúgy is megfogyatkozott népszerűségének teljes feláldozását, elfogadja az ajánlatot, ezzel pedig — úgy látszik — beteljesítvén 1848 előtti életútjának tragikumát, végérvényesen szembekerül azokkal, akik minden ellentét dacára kezdeményezéseinek leg-hívebb — mert legkövetkezetesebb — folytatói, s egy táborba kerül azokkal, akik kezdeményezéseinek igazában legfőbb ellenségei.

És valóban: Széchenyit még az a tapasztalás sem ábrándítja ki, hogy újsütetű pártfogói egyik helytartótanácsbeli ülnöktársával — a bizalmatlanság nyilvánvaló jeleként — állandó megfigyelés alatt tartatják hivatali ténykedéseiben, Bécsből pedig megannyi méltatlan kilincselés után sem kapja meg a Tisza-szabályozásra kért s korábban meg is ígért egyetlen milliót — úgy, hogy a szabályozási munkálatok évekig tartó erőfeszítések ellenére is tulajdonképpen csak az első kapavágásig jutnak el; az utolsó rendi országgyűlésen a konzervatív követeket is felülmúlja az ellenzék elleni fellépésekben s az ellenállást még akkor sem szünteti meg, amikor a rendek, az európai forradalmi hullám megindulását látván, 1848. március 3-án egyhangúlag (tehát a konzervatív

követeket sem véve ki) elfogadják Kossuth híres felirati javaslatát: a bécsi forradalom előestéjén is azt indítványozza a magához hívott követeknek és főrendeknek, hogy ezekben a válságos percekben hagyjanak fel a követelő eljárással s, mint hasonló helyzetben, Mária Terézia és Ferenc császár idején elődeik tettek, ajánlják fel alattvalói szolgálataikat a mindenfelől forradalmi mozgalmak által fenyegetett trónnak, mert ilyenén fellépés esetén számíthatnak arra, hogy az udvar, egyedül a magyar nemzet hűségére alapozhatván állását, kívánságaikat önként s megelőző készséggel fogja kielégíteni, sőt a jövőben Magyarországot a birodalom legszilárdabb pontjaként, valóságos központjaként fogja kezelni.

Széchenyi indítványa azonban elhangzik; a rendek, ha megemlékeznek elődeiknek Mária Terézia és Ferenc császár idején szerzett keserű tapasztalatairól, éppenséggel nem oszthatják Széchenyinek a Habsburgok várható hálájával kapcsolatos reménykedését, továbbra sem adják fel hát követeléseiket, ellenkezőleg: amikor március 14-én fülükbe jut a bécsi forradalom híre, elhatározzák, hogy már másnap a királyi szék elé terjesztik őket.

És ezen a ponton a könyvtárnyi Széchenyi-irodalom részszerint elnémul, részszerint pedig tudományosaknak immár végképp nem nevezhető fogásokhoz folyamerodik, csak hogy elterelje a figyelmet a lába előtt megnyíló feneketlen szakadékról. Mert március 15-én, újkori történetünknek e legnevezetesebb napján Széchenyi is pályafutásának legmagasabb csúcsára hág: ő, a kossuthi politikának mindeddig legádázabb ellenzője, most nyíltan elismeri, hogy ez a politika célirányosabbnak bizonyult az övénél, s határozottan és lelkesen csatlakozik a kibontakozó forradalmi mozgalomhoz. És ez a gyökeres irányváltoztatás, bármilyen hirtelenül következik is el, teljesen őszinte: Széchenyitől nem idegen a színészkedés, de mélységesen idegen a színlelés; s hogy a magatartásában végbement páratlan fordulat a meggyőződésében végbement fordulat következménye, azt nemcsak jellemének egyenessége teszi kétségtelenné, de félreérthetetlenül bizonyítja meghitt embereivel folytatott levelezése, félreérthetetlenül bizonyítja egyetlen igazi barátja, titkainak egyedüli tudója, naplója és félreérthetetlenül bizonyítja az a lázas tevékenység is, amelyet kezdetől fogva kifejt a forradalom sikeréért. Mert a magyar argonautákkal Bécsbe tartó hajó fedélzetén a *pragmatica sancti*óhoz mindhalálig ragaszkodó Széchenyi javasolja elsőként, hogy a megalakítandó független magyar kormány tényleges önállóságának biztosítására a nádort ruházzák fel olyan kiterjedt hatalommal, aminő gyakorlatilag már szakítást jelent a közbirodalom fölötti uralkodás egységének a *pragmatica sancti*óban lefektetett elvével; mert amikor március végén a kamarilla megkísérli a szintén a kormányzás egységének sérelmével felállítandó külön magyar had- és pénzügyminisztériumok hatáskörét a semmivel tenni egyenlővé, Széchenyi ismét az első vonalban küzd e kísérlet kudarcha fullasztásáért; mert április elején megint csak Széchenyi, a békés eljárások mindenkori szószólója teszi meg az első lépést a pesti gépgyárnak fegyvergyárrá való haladéktalan átszervezése érdekében; — és e felsorolást még hosszan lehetne folytatni.

De mi a magyarázata ennek a fordulatnak? milyen új helyzetmegítélés viszi most Széchenyt, a legkiméletesebb eszközök eleddig tántoríthatatlan hívét a forradalmi politika útjára? Végző soron éppen az, hogy a célok, amelyeket fellépése óta követ, — ha mérvükben nem is — irányukban kezdettől fogva azonosak voltak a forradaloméival, csak az út, amelyen járni kívánt, nem volt eddig forradalmi, s ez a kettősség, amely már 1848 előtt is tragikus ellentmondá-

sok harapófogójába szorította őt, 1848-ban végképp nem tartható fenn többé. Széchenyinek, aki oly sokszor és mindig is oly eredménytelenül próbált közvetíteni haladók és magukat fontolva haladóknak hirdető konzervatívok között, ebben a végletekig feszült helyzetben (amelyről sok más, önáltató kortársától eltérően nagyon is jól tudja, hogy „forradalmi állapot”) látnia kell, hogy közvetítő megoldásoknak ezután végképp nincs helyük, hogy ha nem akarja levenni ujjait a nemzet ütőeréről, ha nem akar visszavonulni a közéletől, csak két választása lehet: vagy vállalja legfőbb célja, a polgári átalakulás keresztülvitele kedvéért a forradalmi úton most felkínálkozó páratlan esélyekkel együtt a forradalmi út páratlan veszélyeit is, vagy a forradalmi út veszélyeinek elhárítása végett egyszersmindenkorra lemond a polgári átalakulás esélyéről is. Ő tehát, aki visszavonulásra természetesen nem gondol, mert nemzete sorsát nem nézheti a kívülálló közömbösségével, elszánja magát a választásra s, mivel a polgári átalakulás célkitűzésétől, amelynek helyességében mélyen hisz, semmilyen veszély sem tántoríthatja el, — szöges ellentétben főúri társaival, akik nem kérnek a polgári átalakulásból s ezért tétovázás nélkül az ellenforradalom zászlói alá sereglenek — a forradalom útjára lép. És e választást megkönnyíti számára az a — különben nagyon is megalapozott — számítás, hogy most alighanem éppen az illetén forradalmi kockázatvállalás háríthatja el a még nagyobb kockázatot, nevezetesen azt a veszélyt, hogy az egyelőre — korábbi aggodalmaira rácafolóan — vérontás nélkülinek s nemesi vezetésűnek ígérkező forradalom pusztító népforradalomba torkolljék, vagyis a nemesség és a néptömegek végletes meghasonlására s ezzel a polgári átalakulás ügyének jövőtétetlen kudarcára, sőt az ország teljes pusztulására vezessen.

Ilyen megfontolások magyarázzák tehát, hogy 1848 tavaszán Széchenyinek — úgy látszik — sikerül kitörnie pályafutása tragikus fogójából. Ez a siker azonban csak látszólagos, helyesebben: csak átmeneti; az újonnan választott, a forradalmi úton nem képes következetesen végigmenni, a tragikus ellentmondások, amelyeknek a foglya volt, rövidesen ismét s újult erővel hatalmukba kerítik.

Igaz, a forradalom kezdeti eseményei jobbadán igazolni látszanak Széchenyi várakozásait: a forradalom vezetését senki sem vitatja el a nemességtől, a parasztság nem hogy nem lázad fel földesurai ellen, hanem az első hetekben éppen séggel lelkesedve fogadja az országgyűlés által nagy gyorsasággal törvénybe iktatott jobbágyfelszabadítás hírért, s egyelőre a nemzetiségek körében sem tör ki magyarellen felkelés, hanem szintén lelkesedés uralkodik, az udvar pedig — ha nem is minden ellenállás nélkül — végül maga is áldását adja a forradalom vívmányaira. És a helyzet illetén alakulásának biztató voltát még csak öregbítheti az a Széchenyi szeme előtt ugyanekkor megcsillantó remény, hogy néhány hónapja kidolgozott nagyszabású közlekedésfejlesztési tervzetének életbeléptetését sem kell ezekután osztrák kamaraelnökök kényétől tennie függővé, hanem immár akadálytalanul keresztülviheti majd a nemzet akaratából. De ha mindez jótékonyan hat is rá ezekben a hetekben, a jöreménység, amely ez idő tájt eltölti, már kezdetben sem maradéktalan; amikor azt mondja, hogy „meg fordítani nem lehet a zablált ragadt lovakat, sőt ostort kell ügyes kocsisként bontani, . . . egyet egyet jót húzni, kivált a hátulsókra, mert más-kép elesik . . . , had fussa ki magát, . . . csak fel ne forduljon a koesi . . . majd a völgyben (az alkotmányos szabadság mezzején) tán csak fentarthatjuk”: akkor szavaiban bennefoglaltatik az az elszánás, hogy sorsát a rohanó kocsihoz köti, sőt az is, hogy kész még siettetni is a rohanást, ha a szükség úgy kívánja,

de befoglaltatik az a kimondatlan félelem is, hogy *tán* utóbb sem lesz mód a lovak megfékezésére s *tán* így is fel fogják borítani a kocsit. És ahogy események tornyosulnak eseményekre, úgy tornyozódik Széchenyi lelkében is aggodalom aggodalomra, míg végül a kétség újból s teljesen maga alá nem gyűri kezdeti reményeit.

Persze, hogy az országgyűlés nem egy, hanem tíz milliót szavaz meg közlekedési beruházások céljaira, s néki mint újdonsült közlekedésügyi miniszternek mégis megint csak a tervezetéseknél kell maradnia, mert az országnak a valóságban nincs pénze, az csupán elkесeríti, de nem sújtja le, hiszen korábbi várakozásai ellenére sem éri teljességgel meglepetésszerűen. De hogy a néptömegek első lelkesedése rövidesen munkás- és parasztköveteléseknek adja át a helyét, az már nyugtalanítja, ha különösebben szintén nem aggasztja is (mivel bízik abban, hogy a kormány újabb munkaalkalmak teremtésével, illetve a jobbjágyfelszabadítás fogyatékoságainak kipótlására a népképviselői országgyűlés elé terjesztendő törvényjavaslatával úrrá lesz az ilyen nehézségeken). A csakhamar kibontakozó nemzetiségi mozgalmak viszont már erősen foglalkoztatják, bár önmagukban ezeket sem tartja túlságosan veszélyeseknek. Amikor azonban tapasztalhatja, hogy az udvar éppen e nemzetiségi mozgalmak irányában — enyhén szólva is — kétes magatartást tanúsít, az aggodalmak egyszeriben eluralkodnak rajta. S nem tudja osztani Kossuth véleményét, amely szerint a nemzetnek most erőt kell mutatnia, mert egyedül ezáltal rettentheti vissza a szervezkedő ellenforradalmat, ellenkezőleg: szinte rögeszméjévé válik, hogy éppen Kossuth eljárása idézi fejünkre a bajt, amennyiben csak ez és éppen ez hívja ki az ellenforradalmat harciasságával, a valóságban pedig az ellenforradalom sokkal hatalmasabb erőforrásokra támaszkodhatik, mint mi, az ellenforradalom esetleges támadása ellenében tehát nem leszünk képesek megvédelmezni még a márciusi vívmányokat sem, bár azokat az udvar őszintén magáéivá tette s, törvényekbe foglaltatván, a király is szentesítette, mert az ellenforradalom esetleges támadása teljes bukásunkat fogja maga után vonni.

És most már a királyi szó szentségébe vetett eddig rendületlen hite, utolsó reménysugara sem tarthatja magát soká. Augusztus 30-án ő is olvashatja a bécsi kormány hirhedt emlékiratát, amely az uralkodót elmarasztalja a márciusi törvények szentesítéséért, Magyarországot meg a *pragmatica sanctio* megsértésével vádolja s elsősorban éppen olyan lépések (a nádornak királyi hatalommal történt felruházása, valamint különálló had- és pénzügyminisztérium létesítése) miatt, amelyeknek a megtételében személy szerint őneki is döntő része volt, a szeptember 3-ról 4-re virradó irgalmatlan éjszakán pedig megismerheti a királynak mindezekkel egyetértését kinyilvánító szenttelen kísérőiratát is. Vagyis most már nemesak arra döbbenhet rá, hogy az ellenforradalom támadása közvetlenül fenyeget, hanem arra is, hogy az ellenforradalom szítója mégiscsak maga az uralkodóház s hogy az ellenforradalom a valóságban korántsem csak a Kossuthnak általa felrött ujjhúzásokat kívánja megtorolni — ezekre nem is igen hivatkozik —, hanem kendőzetlenül a forradalom kezdeti, márciusi vívmányainak lerombolására törekszik. A magyar nemzet tehát — úgy érzi — megint válaszúton, de most józan ésszel immár el nem viselhető választás előtt áll: vagy azt teszi, hogy tédet hajt az ellenforradalom előtt s önként lemond mindenről, amit márciusban elért, vagy pedig azt teheti, hogy védelmezi magát s harcol, — míg el nem törlik a föld színéről, mert győzelemre semmi remény... Szolgaság és nemzethalál: e két egyaránt irtóztató látomás között omlik össze Széchenyi; nem az ellenforra-

dalom s nem is a forradalom, hanem e két, zaklatott agyában jelenvalóként felrémelő szörnyeteg közötti képtelen választás kényszerűsége s önmaga, vélt felidézöjük elől menekül feldúlt idegekkel előbb öngyilkossági kísérletekbe, majd Döblingbe.

De az önvád emésztő fúriái Döblingbe is elkísérik; mindenfelé pusztulást lát, s e pusztulás okozóját — állítólagos követőitől eltérően — nem Kossuthban, hanem önmagában jelöli meg, önmagában, mint aki elsőnek ébresztette fel alvó nemzetét s elsőként vezette arra az útra, amely beleveszett a forradalomba. A forradalom célkitűzéseit azonban — megint csak állítólagos követőivel ellentétben — sem ekkor, sem később nem tagadja meg, a forradalom egyes mozzanatai közül is csak a debreceni trónfosztástól határolja el utóbb magát.

Háborgó kedélye azután lassan-lassan mégis megnyugszik. S ismét hideg fejjel mérve fel a helyzetet, tapasztalnia kell, hogy lázálmaít az élet nem igazolta, hogy bár a forradalom egy évi elkeseredett ellenállás után valóban elbukott, az országra pedig átmenetileg a korlátlan önkény árnya borult: a nemzet a vereség súlya alatt sem roppant össze, a legyőzött forradalom alapvető vívmányai erősebbeknek bizonyultak a győzőknél s az abszolutisztikus rendszer. hiába állították helyre tűzzel-vassal, nem képes többé kiheverni azt a csapást, amelyet éppen a forradalom mért rá 1848-ban. De tapasztalnia kell azt is, hogy az ellenforradalom egyelőre még mindig gátlástalanul tobzódik a letiportak szenvedéseiben, hogy az országot egyelőre még 1848 előtti jogaitól is megfosztották, hogy nemesak az elsőhajtott jajszavakat, de még a visszafojtott gondolatokat is besűgők hada kémleli, s tapasztalnia kell, hogy az abszolutisztikus rendszer, a józan ész és a tisztesség elemi szabályait megesúfolva, mégis valósággal haladónak, az ország javán fáradozónak igyekszik lefestetni magát ocsmány bértollnokai által.

S ekkor Széchenyi, a helyzetet többé nem látván reménytelennek, de egyelőre nem látván elfogadhatónak sem, ismét tollat ragad, hogy — betetőzve élete művét — nyíltan szembeforduljon a Habsburg-abszolutizmussal, amellyel oly soká kerülte a kenyértörést, s — bármekkora árat kell is fizetnie majd ezért — maga adja meg néki a kegyelemdőfést. És a *Blick*nek valóban része van az abszolutizmus földre terítésében, — az abszolutisztikus rendszer azonban még halálos vergődésében is elég erős ahhoz, hogy csakugyan magával rántsa a *Blick* szerzőjét is.

Így lesz Széchenyi utolsó, életét önként kockára vető vértanújává annak a szabadságharenak, amelyet egy évtizeddel előbb még csak hiábavaló áldozatvállalásnak ítélt. S így hirdeti elmúlásával, amit múltó napjaiban maga is váltig tagadni próbált: hogy nagy célokat nem mindig érhetünk el nagy áldozatvállalás nélkül, de a nagy áldozatok mindig megtermik a maguk gyümöleseit.

1959 augusztus.